

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ШЕВЦОВ СЕРГІЙ ПАВЛОВИЧ

УДК 17:340.12

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Спеціальність: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Одеса - 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії природничих факультетів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант:

доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук

Верніков Марат Миколайвич

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
Аляєв Геннадій Євгенович,
Полтавський національний технічний університет
імені Юрія Кондратюка,
завідувач кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін;

доктор філософських наук, професор
Воропай Тетяна Степанівна,
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,
професор кафедри теоретичної і практичної філософії;

доктор філософських наук, професор
Єременко Олександр Михайлович,
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля,
професор кафедри світової філософії та естетики.

Захист відбудеться «23» грудня 2013 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.09 Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України за адресою: 65029, м. Одеса, вул. Новосельського, 64, ауд. 6.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України за адресою: 65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.

Автореферат розісланий « 22 » листопада 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук, доцент

Старовойтова І. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Інтерес до вивчення природи права, характеру його функціонування і найкращих можливих форм не слабшає з часів античності. В науці досі не існує загальновизнаної дефініції права. Кожна нова історична епоха і кожна культура розв'язує проблему найкращої системи права по-новому. Можна сказати, що проблеми розвитку права й осмислення його ролі й форм в історичному процесі в цьому значенні є «вічними», для них не вдасться знайти універсального рішення – тільки форми оптимізації попереднього досвіду. В наш час все більшого значення набуває міжнародне право – іноді до прямого підпорядкування власним принципам правових систем окремих держав, – але сутність права досі залишається предметом дискусій юридичних шкіл та їхніх представників. Це зумовлює безліч конфліктів – як винятково правових (обмежених цариною юриспруденції), так і соціальних у найширшому значенні. Представлена робота завдяки соціально-філософському аналізу прагне виявити засади правової дійсності, сприяти усвідомленню фундаментальних принципів, на яких ґрунтуються такого роду конфлікти.

Ця робота є прикладом специфічного підходу до права – через аналіз взаємозалежності, з одного боку, форм і механізмів соціальної взаємодії груп й окремих індивідів, а з іншого – індивідуального й групового мислення, правосвідомості. Досі право розглядалося як регулятор суспільних відносин і виводилося, як правило, з одної відокремленої сфери – сімейної, економічної чи політичної. За окресленої вище зміни підходу проблема права виявляється вторинною відносно проблеми правосвідомості, сама ж правосвідомість може стати предметом вивчення через аналіз форм соціальної взаємодії. Західна традиція виходить із визнання високого значення права для існування суспільства, до ототожнення права й держави. Цей підхід абсолютно не здатний пояснити феномен негативного ставлення до права, характерний для низки культур (зокрема вітчизняної). Вивчення правосвідомості й соціальних механізмів її формування дозволяє інакше уявити не тільки проблеми права, але й характер розвитку соціальних відносин. В цьому дисертаційному дослідженні увага зосереджена на соціальних відносинах, які є основою правового мислення, що дозволяє побачити процес самоідентифікації індивіда по-новому, виявити його соціальну складову й взаємодію головних елементів цього процесу.

Дослідження правосвідомості спрямовує до виявлення головних соціально-історичних форм правової традиції та її типів. Це дозволяє повному розглядати історію людського суспільства: процес розвитку цивілізації постає як послідовне зростання ступеня виокремлення індивіда. Процес виокремлення отримує своє втілення в постійному оновленні форм соціальних зв'язків, він визначає (і своєю чергою визначається) характер економічної діяльності, а також правових відносин – родинних, виховних та інших міжособистісних стосунків. Розгляд названих процесів через призму свідомості дозволяє розв'язати ще одну проблему – методологічний розрив синхронії й діахронії в науках про суспільство.

У ситуації сучасної України, яка докладає зусилля до розвитку правових форм своєї державності, надзвичайно важливо враховувати негативну традицію ставлення до права, що склалася. На жаль, ми бачимо, що констатація існування такої традиції залишається за межами наукової й практичної діяльності. Ця ситуація часто зменшує ефект практичної законодавчої діяльності чи зовсім зводить її нанівець, тому вона має бути охарактеризована як небезпечна. Причини цього закорінені в недостатньому науковому осмисленні сфери соціальної й індивідуальної правової ментальності і ментальності взагалі, нез'ясованості її механізмів, фундаментальних засад, зв'язків з іншими сферами, перш за все – із сферою соціального буття. Вивчення механізмів формування правосвідомості дозволяє виявити ті соціальні відносини, що є основою для розвитку правового мислення і правового орієнтування в соціальному просторі. Таке дослідження дозволить виявити соціальні механізми, що зумовили формування негативної правової традиції й допомогти у знаходженні шляхів подолання тих її елементів, які заважають накресленим шляхам державного розвитку, сприяти посиленню елементів, на які цей розвиток спирається.

Сучасна соціальна філософія пропонує принципово нове розуміння природи суспільства й характеру його розвитку. Але це нове розуміння досі нечасто виходить за межі загальної моделі і в багатьох аспектах залишається нез'ясованим. У зв'язку з цим з'ясування соціальних механізмів формування правосвідомості уявляється необхідним, адже подібне знання дозволить, по-перше, прослідкувати процес установлення та розвитку як в теоретичному, так і в конкретно-історичному аспектах правової традиції і правової культури як соціальної проекції правосвідомості, а відповідно, повніше уявити процес розвитку суспільства в цілому, по-друге, розширити розуміння взаємодії людини й соціуму, по-третє, більш повно розкрити характер існування й роль права як для суспільства, так і для окремої людини.

Проблема того, які соціальні механізми формують правосвідомість, особливо в її історичному розвитку, на сьогодні майже взагалі не розроблена. Роботи, в яких використовується термін «правосвідомість», присвячені, без винятку, іншим проблемам і часто не торкаються теорії правосвідомості (відзначимо, що термін німецький, уведений К.Ф. фон Савінії, схильним ототожнювати правосвідомість і право). З урахуванням хронології дослідження необхідно назвати роботи Р.Іерінга, Г.Ф.Шершеневіча, Б.О.Кістяківського, П.І.Новгородцева, І.О.Ільїна, С.С.Алексєєва та ін. У тих випадках, коли правосвідомість ставала предметом дослідження, як, наприклад, у роботах К.Т.Бельського, Н.А.Бура, Ю.В.Високих, В.М.Гулянихіна, І.О.Ільїна, О.А.Лукашової, Г.С.Остроумова, І.Й.Фарбера та інших, правосвідомість розглядалася або в духовному аспекті, або в ідеологічному, як одна з форм суспільної свідомості, її зв'язок із соціальною реальністю декларувався, але не ставав предметом дослідження. Окремо слід визначити соціологічні дослідження правосвідомості Д.Таппа, Л.Колберга, С.Сілбі, П.Евіка, а також дослідження національної правосвідомості М.Арутюнян, О.Здравомислової, Ш.Курильскі-Ожвен, С.Меррі, вітчизняного

дослідника Ю.Ю.Калиновського та ін. Слід особливо відзначити роботи А.Я.Гуревича, який першим запропонував розглядати право як соціально-культурну категорію, а саме як одну з форм людської самосвідомості, однак видатний історик обмежує своє завдання максимально повним зображенням специфіки окремих історичних форм права (правосвідомості).

Оскільки не вдалося знайти попередників у дослідженні проблеми соціальних механізмів формування правосвідомості, була зроблена опора на об'єднання досліджень в різних галузях. У галузі формування західної правової традиції були використані видатні роботи Х.Дж.Бермана, а також класичні праці К.Ф.фон Савінії, Г.Пухти, Р.Іерінга, Ф.Ніцше, О.Шпенглера і сучасних дослідників – Т.Л.Бреннана, В.Везеля, Э.Дженкса, Д.Джонса, П.Дінцельбахера, Дж.Ф.Доусона, Р.К.ван Канегема, Дж.Келлі, Д.Клермана, Р.Лесафера, С.Р.Летвіна, Д.Макдауела, П.Дж.Махоні, Ф.М.Мейтленда, С.Тондо, О.Ф.Робінсона, М.Шермайера, В.Шильда та ін. Незважаючи на значну кількість праць, загальної історії формування навіть європейського права на сьогодні не існує, і ще більшою мірою це стосується правосвідомості. У галузі теорії права ситуація значно краща, хоча тут йдеться, як правило, тільки про європейську правову традицію. Для цього дослідження були підґрунтями роботи філософів Х.Арендт, Л.Л.Вайнерба, Ю.Габермаса, Ж.Дельоза, К.Леві-Строса, Н.Лумана, А.Райнаха, Д.Серля, П.Ф.Стросона, М.Фуко, В.В.Бібіхіна, В.С.Нерсесянца, Е.Ю.Соловйова; не менш важливі роботи юристів – Р.Алексі, Л.Ф.Блека, С.Вадамса, Ф.Дана, Р.Дворкіна, Г.Кельзена, Дж.Л.Коллемана, Дж.Г.Мерфі, А.Ойєра, Д.Остіна, Л.Фулера, Г.Харта, К.Шміта, Л.И.Петражицького, В.О.Туманова, В.О.Четвернина; чималим є внесок в розробку названої проблеми вітчизняних науковців – А.О.Баумейстера, Д.О.Гудими, С.І.Максимова, Ю.М.Оборотова, С.В.Пролєва, П.М.Рабіновича, О.В.Стовби та ін. Неоціненну допомогу надали роботи із порівняльного правознавства Х.П.Гленна, Дж.Гордлі, Р.Давида, К.ЖофFRE-Спінозі, Х.Кертца, Р.Леже, А.Т.фон Мерена, К.Цвайгарта, В.И.Лафітського, хоча в них розглядаються тільки системи позитивного права. Ще важливішими виявилися роботи з історії правових відносин, у яких автори уникають торкатися проблем правосвідомості, але іноді вимушені приділяти їм увагу. Це книги й статті М.Бартошека, Ф.Біакера, М.Гагаріна, Е.Л.Глезера, Ф.Доусона, П.Гроссі, Д.Когена, П.Колліне, Г.Мейна, А.М.Рітсбі, М.Т.Фоген, Дж.Харрієса, Т.Хоноре, А.Шлайфера, Л.А.Єльніцького, Л.Л.Кофанова, О.В.Марєа, І.Л.Маяк, І.П.Медведева, І.С.Перетерського, І. А. Покровського та ін.

При розробці методології, крім уже названих філософів і методологів, була зроблена опора на роботи Е.Гіденса, Є.Гуссерля, Е.Кассирера, Т.Котарбинського, Т.Куна, І.Лакатоса, Е.Майра, Ч.У.Морріса, Т.Нагеля, Д.Остіна, М.Рьюза, Д.Серля, Г.Тарда, Дж.П.Флетчера, Ф.Фукуями, Д.Хофштадтера та ін. Були також використовані праці з соціальної психології Л.С.Виготського, Дж.Р.Гібба, М.Коула, Д.Майерса, Ж.Піаже, М.Томаселло, Д.Ольшанського. У частині цих робіт їхні автори досить

близько підходили до проблеми правосвідомості, але не просувалися далі розгляду окремих аспектів.

Крім того, у низці питань і специфічних галузей, неподільно пов'язаних з правом, дослідження спирається на твори соціологів, культурологів і політологів, ті, що вже визнані класичними – П.Бурдьє, Л.Вайта, М.Вебера, Т.Веблена, Л.Гумпловича, Н.Еліаса, Е.Дюркгейма, Н.Лумана, С.Московичі, Ф.Оппенгайма, М.Оссовської, А.Росса, Ч.Тіллі, А.Шюца, Ю.М.Лотмана, О.М.Фрейденаберг, і нового покоління – Х.П.Гленна, П.Дінцельбахера, Д.Донована, Е.С.Хартланда, М.Чіби, К.Ефімової, А.Н.Мануйлова, О.Ф.Філіппова, О.В.Хархордина, а також політичних антропологів М. ван Бакеля, П. ван де Вельде, Г.П.Джонсона, Дж.Донована, Л.Дюмонда, Т.Ерла, Р.Л.Карнейро, Р.Х.Лові, М.Салінза, Е.Сервайса, Дж.Р.Страєра, Дж.С. Ла Фонтане, Р.Р.Хагестайна, Т.К.Крадіна та ін. При дослідженні права в архаїчних суспільствах, були задіяні роботи істориків, істориків філософії, філологів і антропологів: Е.Бенвеніста, М.Блітца, Д.Бурнілі, Т.Бурнса, К.Бюлера, Ч.Гілла, Г.Глотца, М.Голдсмита, В. і Я.Грімм, Д.Діллона, Е.Р.Доддса, В.Йегера, Г.Кеблера, Ф.Клюге, Д.Когена, Т.Дж.Корнелла, А.Космана, Р.Краута, А.Лакса, З.Майяні, Дж.Макдоуелла, А.Макделайна, Г.Надя, Д.Дж.О'Мари, Ю.Покорни, Дж. де Ромілі, В.Пізани, А.Д.Розена, Р.Томаса, К.Хаструп, Э.Хаугена, З.Хітса, П.Шантрайна, М.Шіфелда, Ю.Д.Апресяна, В.В.Віноградова, Т.В.Гамкрелідзе, Вяч.Вс.Іванова, І.Б.Левонтиної, С.Я.Лур'є, Ю.С.Степанова, А.А.Столярова, Н.І.Толстого, В.М.Топорова, Г.П.Циганенко, Р.О.Якобсона, В.Н.Ярхо.

Основою для аналізу елементів правових відносин серед тварин були роботи Д.Адамсона, Б.Гржимека, П.Кроуक्रфта, Дж.Г.Крука, Дж. ван Лавік-Гудол, Я.Ліндблада, К.Лоренца, Д.Мак-Фарленда, Н.Тінбергена, О.Хейнрота, Дж.Б. Шаллера, Р.Шовена, В.Р.Дольніка, Л.М.Баскіна. При описі правових відносин в первісних суспільствах, використовувались спостереження та узагальнення викладені в роботах польових антропологів К.Ф.Блека, Т.Вітека, А.ван Генеппа, М.Годельє, А.Даймонда, А.Дандеса, Дж.Донована, М.Дуглас, Л.Дюмонта, Ж.Дюмезіля, Р.Жирара, Л.Леві-Брюля, К.Леві-Строса, Б.Малиновського, М.Мосса, Д.Піріціо-Біролі, Г.Райта, А.Р.Редкліфф-Брауна, Е.Сепіра, Е.Е.Еванс-Причарда, М.Еліаде, В.Р.Кабо, Н.Рулана, І.Старого, Е.Хьобеля; а також юридичних антропологів: М.Фреємана, Д.Нап'єра, М.Х.Фрайда, Дж.А.Р.Нафцигера, Р.Патерсона, Л.Дж.Поспішила, Ж.Пумаре, Р.Руланда, С.П'єр-Капа, С.Робертса, Р.Е.Родеса, Н.Руланда-мол. Ці галузі достатньо розроблені в тому, що стосується збору матеріалу, але теоретичне осмислення його помітно відстає. Вони багато в чому забезпечили матеріалом розгортає певну картину соціальних механізмів.

Аналіз злочинних спільнот зробили можливим роботи соціологів, лінгвістів й антропологів: П.Арлаччі, Ф.Архенгольца, Д.Белла, А.Блока, Ф.Варезе, Д.Гамбетти, Дж.Дікі, Н.Льюїса, А.Марана, Е.Маховського, Х.Нойкірхена, Г.Паолі, Ю.Торвальда, Х.Хесса, А.О.Єсквемеліна, В.В.Волкова, М.М.Гернета, О.І.Гурова, М.Дікселіуса, Є.Констама,

А.Д.Константинова, Я.М.Коган, Д.С.Ліхачова, Л.А.Мільяненкова, Н.С.Модестова, В.І.Монахова, В.Ф.Сидорченко, О.В.Старкова, Е.Френкель, В.Б.Шапаря. Варто згадати й про тих, кому випало побачити злочинний світ зсередини: Л.Я.Волохонського, В.М.Дорошевича, А.І.Солженіцина, В.С.Фріда, В.Т.Шаламова, П.Ф.Якубовича [Л. Мельшина] та ін.

У дослідженні окремих питань були використані роботи філософів й економістів Д.Агамбена, Дж.Б'юкенена, Е.Жильсона, Д.Ролза, Р.Нозіка, Г.Таллока; істориків – Х.Арбмана, С.Багге, М.Блока, Р.Буайе, Т.Вестергарда, К.Гінзбурга, Г.Дельбрюка, Й.Дройзена, Д.Ч.Дугласа, Дж.Кармайкла, Ж.Ле Гоффа, Т.Моммзена, Д.Норвича, С.Пекарчика, Д.Риджуея, А.Стрінгхольма, Г.Телленбаха, Л.Февра, Н.Фергюсона, Ж.Флорі, Й.Гейзинги, М.Чібнал, С.Шама, В.В.Алексеева, Ю.В.Андреева, М.М.Горелова, І.Б.Губанова, М.А.Гуковського, Л.І.Бородкіна, В.Г.Буданова, Л.Е.Грініна, В.А.Закса, А.В.Коротаєва, Г.Г.Малинецького, С.Ю.Малкова, А.В.Подлазова, О.В.Подосінова, Е.А.Разіна, П.В.Турчина, С.Л.Утченко; філологів – М.І.Стеблін-Каменського, О.О.Мельникової, О.О.Шервуд; теологів – К.Барта, Д.Гатрі, Р.Капрана, Г.Райсанена, Н.Т.Райта, Р.Ч.Спрола, К.Хаакера, А.Швейцера; теоретиків та істориків первісних війн – В.Дівалю, Дж.Гулаїна, Дж.Замміта, Л.Х.Кілі, К.Ф.Оттербайна.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової теми філософського факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова «Дослідження філософсько-методологічних, культурологічних та теоретико-системних аспектів пізнання та знання» (№ 224) (номер держреєстрації 011U005724).

Метою роботи є встановлення процесу формування й розвитку правосвідомості через визначення механізмів її взаємозв'язку з функціонуванням соціальних правових інститутів.

Для досягнення мети автором було поставлено й виконано такі **завдання:**

- виявити специфіку правосвідомості й правової культури, а також установити наявність їхнього зв'язку із соціальною сферою буття людини;
- проаналізувати наявні теорії права й правосвідомості з погляду застосування їх для виявлення механізмів формування правової традиції;
- відокремити соціальні форми правової поведінки від їх біологічних підвалин і виявити специфіку кожного типу форм;
- установити характер відношень/залежності між правосвідомістю й правом;
- дослідити характер правової орієнтації у світі на початковому рівні людського співжиття – у суспільствах традиційної культури (окреслити головні сфери та інститути, завдяки яким осмислюється й реалізується право);
- виявити соціальні механізми, пов'язані з правосвідомістю, що існують у суспільстві;
- проаналізувати головні соціальні інститути з погляду їхньої взаємодії з системою права й правосвідомості;

- вибудувати модель соціуму, що динамічно розвивається, з погляду модифікації правової реальності;
- розглянути динаміку правосвідомості й установити рушійні сили її розвитку;
- виділити й проаналізувати низку відокремлених груп, чия взаємодія із суспільством зумовлює динаміку його зростання;
- створити модель правосвідомості, що динамічно розвивається, для виявлення зовнішнього впливу, який зумовлює цей розвиток;
- окреслити й термінологічно закріпити основні категорії, що визначають зв'язок розвитку суспільства й правосвідомості;
- дати визначення природі права, правосвідомості з точки зору їхнього зв'язку з розвитком соціуму;
- створити модель виникнення сучасної держави з погляду розвитку правових відносин і формування правової традиції.

Об'єктом дослідження є соціальні відносини, що мають нормативний характер.

Предметом дослідження є механізми взаємодії соціальних відносин, які зумовлюють формування і розвиток правосвідомості.

Методологічна основа дослідження.

Методологія дослідження визначається предметом і поставленою метою: через надзвичайно малу кількість робіт у галузі правової ментальності доводилося заново обирати й створювати метод дослідження на кожному окремому його етапі. Загалом він перебуває в руслі метаепістемології. Вихідним і базовим для автора був структурно-функціональний метод, але певні випадки вимагали його суттєвої модифікації чи взагалі відмови від його використання. Ця модифікація була пов'язана, по-перше, з тим, що структурно-функціональний метод передбачає стійкість системи елементів, у той час як формування традиції передбачає процес руйнування старої стійкості й створення нової. По-друге, структурно-функціональний метод приділяє мало уваги елементам структури, концентруючи увагу на зв'язках між елементами, розкриваючи їх через систему опозицій повтору/розбіжності, стійкості/мінливості, зв'язності/розриву тощо. У цій же роботі акцентується думка, що сама стара суспільна структура породжує нові елементи, здатні, за певних умов, модифікувати структуру, що їх породила. Виявлення структури здійснюється методом виділення бінарних опозицій.

Як допоміжні методи в цій роботі використовуються також:

- метод аналізу тексту (тобто буквальне розчленування його на складові за різними критеріями – від граматичних до змістових), метод логічного аналізу (перевірка правомірності заявленого в тексті відношення одного елемента до іншого);
- метод зіставного аналізу (зіставлення різних елементів тексту між собою й різних текстів один з одним);

– низка інших методів, що зазвичай теж називаються «аналізом» – статистичний аналіз, функціональний аналіз, генетичний аналіз та ін.

– метод логічного моделювання, у межах якого можна виділити: (1) метод структурного моделювання (наприклад, соціуму), (2) метод моделювання динаміки (змін структури соціуму, що в ньому відбуваються), (3) метод психологічного моделювання (моделювання змін форм самоідентифікації членів соціуму) тощо.

– герменевтичний метод (насамперед – для тлумачення текстів).

Заявлений підхід надає змогу подолання традиційного методологічного розриву між синхронією та діахронією в тому значенні, що в його межах вдається виділити специфіку динаміки різних елементів свідомості, тим самим зумовлюючи статистику динамікою, а динаміку – статикою.

Наукова новизна отриманих результатів:

Уперше:

- розкрито механізм процесу формування і розвитку правосвідомості як відображення послідовного зростання ступеня вивільнення індивіда від первинної колективної зв'язності і зростання його само ідентифікації; цей процес правогенеза постає як одна з підстав виникнення сучасної держави;

- вибудовано й обґрунтовано нову модель розвитку соціуму від стадії первісного суспільства до виникнення сучасної держави на основі стадій вивільнення індивіда з первісної колективної зв'язності завдяки зростанню рівня його правової само ідентифікації;

- встановлено взаємозв'язок права й простору (від території до символічного простору), при якому право постає як форма його організації, продемонстровано необхідність і варіативність співвідношення цих елементів на різних рівнях соціальних систем;

- визначено фундаментальну категорію власне людського існування – довіру, потреба в якій зростає зі звільненням людини від біологічних програм поведінки; ця категорія постає психологічним і соціальним підґрунтям нових форм соціальної зв'язності, таких, як релігія та право; таким чином, отримує обґрунтування зв'язок між формуванням правових відносин і процесом виокремлення людини з первісної єдності з колективом;

- виділено етапи відокремлення людини від соціуму, вони позначені термінами: самість – індивідуальність – персональність – особистість, кожен з яких отримав своє визначення;

- здійснено аналіз і показано ключову роль етапу «персональність» для формування ранніх державних утворень; аналіз розкриває специфічний механізм формування цього етапу – через інститут вигнання і формування специфічного світорозуміння вигнання; введено поняття «остракону» й подано його визначення;

- виділено як фундаментальну для розвитку сучасного соціуму категорію – «винятковість», розкрито її провідну роль у формуванні особистості, а відповідно, й усвідомленні індивідом себе через власні права;

- на основі культурологічного аналізу поведінки представників злочинного світу (так званих «воров», «воровського мира») запропоновано

логічну модель формування правової системи, заснованої на категорії винятковості й високої вартості спільноти;

- введені у вітчизняний науковий контекст роботи західних вчених, які досі в Україні не перекладались; ці роботи, (серед них не лише філософські) у дослідженні отримали соціально-філософську інтерпретацію.

Уточнено:

- на основі запропонованої у роботі моделі розвитку соціуму виділено сутність і соціальну природу правосвідомості й права як форм організації навколишнього простору відповідно до ідеологічного типу розуміння нескінченного (трансцендентного), подано нові визначення цих понять;

- на основі матеріалів, описаних етологами, запропоновано інтерпретацію біологічних форм поведінки тварин під кутом зору регулюючих норм, що дозволяє виділити біологічні підвалини правової поведінки;

- уточнено форми так званого «хтонічного права», їхню відмінність від нормативних форм поведінки, притаманних тваринам, а також їхню роль у формуванні й становленні держави;

- аналіз норм злочинного світу (так званих «понятій») дозволив внести уточнення їхньої ієрархії, а також космологічних принципів організації уявлень і поведінки його членів;

- внесено низку уточнень стосовно характеру типологічної єдності культурної й правової моделі «воровського мира» з такими спільнотами, як бандитська спільнота, мафія (Коза Ностра, Ндрангета, Каморра), піратська спільнота, а також низки інших спільнот з характерними рисами;

- встановлено уточнення щодо реконструкції архаїчного уявлення про право й справедливість на підставі аналізу й зіставлення наявних етимологій термінів для позначення права;

- запропоновано уточнену модель заснування й розвитку римського права, а також близьку їй модель установавання норманського права – двох правових систем, що справили найбільш суттєвий вплив на становлення європейської правової традиції і європейських правових систем.

Отримало подальший розвиток:

- тенденція подолання епістемологічного дуалізму статичної й динаміки (синхронії й діакронії): завдяки запропонованій моделі етапів виокремлення людини із первинної колективної зв'язності й загального розвитку соціуму установлено, що нова соціальна структура народжується в межах старої завдяки її соціальним інститутам за умови пристосування їхньої діяльності до нових умов;

- вибудовано несуперечливу теорію виникнення держави й права, засновану на соціальному інституті вигнання й специфічних рисах формування самоідентифікації остракону, а також особливостях космології остраконів, «бандитів» та інших подібних груп;

- розкрито безпосередню залежність між європейською формою ідентифікації особистості й структурними особливостями двох основних систем європейського права;

- у межах розгляду етапів розвитку людського суспільства отримало подальший розвиток учення про функції та форми первинних релігійних вірувань як компенсаторного механізму розриву первісної зв'язності;

- отримало подальший розвиток вивчення характеру правового впливу переселенців давньої Скандинавії на європейські народи і його обумовленість їхнім світоглядом і культурними формами.

Практичне значення отриманих результатів. Теоретичний характер роботи визначає сферу її застосування: вона може бути опорою для викладання низки дисциплін – таких, як соціальна філософія, теорія права, філософія права, антропологія, політична антропологія тощо. Вона може стати підґрунтям для подальших досліджень у галузі права, соціальних наук та антропології. Результати роботи можуть слугувати для осмислення ефективності діючого законодавства та напрямку його модифікації. Крім того, висновки роботи можуть бути задіяні в широкому спектрі гуманітарних наук – від історії до філології, окремі елементи можуть виступати як бази дослідницьких програм.

Особистий вклад здобувача. Дисертація виконана автором самостійно. У роботі використані не перекладені українською мовою монографії, статті, джерела Інтернету, художні твори та інші матеріали. Ідеї, висновки, концептуальні положення роботи належать її автору, і він несе за них повну відповідальність. Використані праці інших дослідників оформлені відповідними посиланнями.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на кафедрі філософії природничих факультетів Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, а також представлялися як доповіді, повідомлення та публікації на понад двадцять міжнародних, всеукраїнських і внутрішніх конгресах, симпозіумах, конференціях, науково-практичних семінарах, школах, круглих столах. Серед них: Міжнародна конференція «Культура. Человек. Образование» (Москва, 1996); XX Всесвітній філософський конгрес «ΠΑΙΔΕΙΑ» (Бостон, 1998); Міжнародна конференція «Інтеграція України у світове співтовариство» (Київ, 1999); Міжнародна науково-практична конференція «Декарт и современная наука» (Москва, 1999); Міжнародна конференція «Філософія как судьба: А. Н. Радищев» (Санкт-Петербург, 1999); Міжнародна конференція «Освіта для демократії» (Київ, 2000); Регіональна наукова конференція «Проблеми здійснення свободи совісті в сучасній Україні» (Одеса, 2001); Міжнародна конференція «Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть» (Київ, 2001); Науково-освітницький семінар «Введение в феноменологическую философию: Эдмунд Гуссерль» (Одеса, 2001); II Міжнародна науково-теоретична конференція «О природе смеха» (Одеса, 2002); Міжнародна конференція (III Новгородцевські читання) «Ідея правової держави: історія та сучасність» (Луганськ, 2003); Міжнародна науково-практична конференція «Філософія та історія філософії» (Київ, 2003); Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання соціально-політичного розвитку регіону» (Одеса, 2003); XXI Всесвітній

філософський конгрес (Стамбул, 2003); Науково-освітницький семінар «Интерсубъективность, коммуникация, язык: проблемы современной гуманитаристики» (Одеса, 2004); Науково-теоретична конференція «Становлення і розвиток класичної російської філософської традиції: від І. В. Кирєєвського до Д. Л. Андрєєва» (Київ, 2006); Міжнародна конференція «Информационные процессы на постсоветском пространстве» (Одеса, 2007); V Таврійські читання, «круглий стіл» «Філософія і література» (Сімферополь, 2009); V Міжнародний «круглий стіл» «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (Львів, 2009); Міжнародна наукова конференція «Німецька традиція в філософії, гуманітаристичі та культурі» (Одеса, 2009); Всеукраїнська наукова конференція «Філософія і наука за умов формування інформаційного суспільства: морально-етичні та світоглядні проблеми» (Львів, 2010); VI Міжнародний «круглий стіл» «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (Львів, 2010); Міжнародна наукова конференція «Німецька феноменологічна традиція у філософії, гуманітаристичі та культурі» (Одеса, 2011); Міжнародна науково-теоретична конференція «Технэ как исток цивилизации» (Одеса, 2011); Міжнародна наукова конференція «Російська філософія: історія, методологія, життя» (Полтава, 2011); Зимова сесія Open Society Institute Higher Education Support Program «Philosophy of Human Rights» (Львів, 2011); VII Міжнародний «круглий стіл» «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (Львів, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина» (Полтава, 2012); Зимова сесія Open Society Institute Higher Education Support Program «Philosophy of Human Rights» (Львів, 2012); VIII Міжнародний «круглий стіл» «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (Львів, 2012); Міжнародний інтернет-симпозіум «Наука у житті сучасної людини» (2013).

Публікації. Представлену в дисертаційній роботі концепцію було викладено автором в одноосібній монографії «Метаморфози права» (24,3 д.а.), а також в 37 статтях, з яких 17 опубліковано у вітчизняних, а 4 в іноземних спеціалізованих періодичних наукових виданнях, ще 14 у наукових журналах і збірниках, а також у тезах конференцій.

Кандидатська дисертація на тему «Онтологічний і гносеологічний аспекти феномена розірваної свідомості» (спеціальність 09.00.02 – діалектика і методологія пізнання) була захищена в 1995 році, її матеріали використано при теоретичному аналізі правосвідомості у тексті докторської дисертації не більше, ніж на 5 %.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, шести розділів, всередині яких виділено 27 підрозділів (у 1-му розділі – п'ять, і п'ятий поділено ще на чотири; у 2-му розділі – три; у 3-му розділі – три; у 4-му розділі – три; у 5-му – три; у 6-му – два, перший з яких складається з

чотирьох підрозділів), а також висновків, списку скорочень і списку використаної літератури.

Повний обсяг дисертації складає 447 сторінок, 57 з яких припадає на список літератури, що містить 625 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **Вступі** розглядається актуальність поставленої проблеми і відзначається незадовільний рівень її розробленості. Предмет дослідження доводиться збирати «по шматках» з найрізноманітніших матеріалів, іноді досить віддалених галузей знань. Це зумовлює специфіку методології: предмет дослідження змушує суттєво модифікувати взятий як головний структурно-функціональний метод. У даному випадку доводиться враховувати факт взаємозалежності й взаємовпливу елементів і відносин між ними. Також у Вступі формулюються мета, завдання дослідження, наукова новизна отриманих результатів та їхнє практичне значення. Крім того, наявна інформація про апробацію результатів дисертації та публікації автора.

У **першому розділі «Проблема критеріїв дослідження правосвідомості: постановка завдання й огляд літератури»** окреслюється сучасне становище наукової думки стосовно правосвідомості та історичні етапи його розвитку, а також методологія її дослідження, подається аналіз робіт дослідників, які розглядали близькі проблеми. Робиться загальний висновок про непридатність існуючих теорій для даного дослідження.

У підрозділі **1.1. «Правосвідомість і правова традиція як феномен»** вихідною точкою пошуку є питання про причини й можливості дослідження негативного ставлення до права у вітчизняній традиції. Чи дійсно таке ставлення, відчутне інтуїтивно, наявне, і що могло б слугувати доказом чи спростуванням. Це ставлення постає як очевидне, але звичайна очевидність не може бути доказом, а звернення до феноменології, що запропонувала аналіз очевидності, не дозволяє відповісти на питання про ступінь достовірності очевидного. Розглядаються інші можливі методи підтвердження чи спростування наявності в нашому суспільстві негативного ставлення до права. Як можливі варіанти аналізуються докази за допомогою (I) методів статистики, (II) комплектування компетентних думок про право людей різних епох, (III) вивчення фольклорної традиції. Зроблено висновок про те, що жоден із цих шляхів не може бути визнаний правомірним. Виникає необхідність ґрунтового дослідження правового складника культури та історичного розвитку самої культури.

У підрозділі **1.2. «Теоретичні підстави аналізу правосвідомості й права»** правосвідомість розглядається як основа права. Поняття «правосвідомість» повинне розглядатися в межах правової культури загалом. Розглядається історія виникнення поняття «правосвідомість» і його існування у вітчизняній та зарубіжній філософсько-правовій традиції. Складність і розмитість цього поняття зумовлює звернення до більш розробленого й стійкого поняття – «право». Ставиться завдання дослідити розуміння права в західній традиції.

У підрозділі 1.3. «До джерел архаїчного розуміння права: етимологічний підхід» запропоновано аналіз наявних теорій, що стосуються етимології терміна «право» в різних мовах. Розглядаються грецькі, латинські терміни і терміни сучасних європейських мовних сімей: *давньогр.* *thémis*, *pómos*, *dike*; *лат.* *ius*, *lex*; *ісп.* *derecho*, *ley*; *італ.* *diritto*, *legge*; *франц.* *droit*, *loi*; *англ.* *law*, *right*; *нім.* *Recht*, *Gesetz*; *рос.* *й укр.* право, закон. Відсутність єдності в поглядах лінгвістів на початкове значення й походження цих термінів не дає можливості зробити висновок-узагальнення. Це узагальнення може бути отриманим у контексті культурології та антропології, зокрема поєднанні двох різних значень слова «правий», загальних для більшості європейських мов: 'той, що стосується права' і 'бік, протилежний лівому'. Таке поєднання із врахуванням запропонованих лінгвістами інтерпретацій та означеного філософами, культурологами, істориками й класичними філологами характеру давнього світосприйняття дає можливість реконструювати архаїчне (початкове) значення терміна: *право* – це космічний світовий порядок, озвучений, виголошений і окреслений тут, у нашому соціумі, тим, хто йде вперед (попереду), тим, хто веде, ватажком, сильним, обізнаним.

У підрозділі 1.4. «Теоретичний стан проблеми розбіжності юридичних шкіл права та їхніх методів встановлення сутності права» здійснено зіставний аналіз трьох головних шкіл права – позитивної, природничої та історичної. З'ясовано той факт, що школи не знаходять спільної мови стосовно розуміння сутності права (хоча й прагнуть цього), крім того, відзначається, що спроби поєднати підходи різних шкіл, наприклад, так звана інтегративна юриспруденція, також не мають успішного результату. Уточнюється, що всі школи однаково високо оцінюють право і ця їхня позиція заважає можливості встановити причини гіпотетичного негативного ставлення до права.

У підрозділі 1.5. «Пошук сутності права через його походження: огляд літератури» розглянуто теорії, що шукають сутність права через його походження генетичним методом. Оскільки існують розбіжності в поглядах на походження права, доцільно розподілити теорії за гіпотетичними джерелами.

У підрозділі 1.5.1. «Еволюція теорій божественного походження права» розглядається одна з найбільш ранніх теорій походження права, теорія встановлення права богом або богами. Розкрито становлення цього виду теорій. Аналізуються теорії походження права, запропоновані Платоном, Аристотелем, стоїками, ранніми християнами, Августином Блаженным, Томою Аквінським, Вільямом Оккамом. Вказується на зміну (точніше, підміну) значення термінів «право» (*ius*) і «закон» (*lex*), здійснене в європейських правових школах XII – XIV ст.: від початкового протиставлення Божественного Закону язичницькому праву, останнє із плином часу починає розумітися також як установлене за Божою волею. Традиція наступних часів – аж до сучасних теологів та богословів-теоретиків права – розглядається оглядово, адже вона не запропонувала нових рішень, а

тільки уточнила ті два головних, які були намічені вже в Августина: раціональне, згідно з яким порядок божественного творіння частково доступний людському розумові (певною мірою знайшло втілення у Томи Аквінського), і волюнтаристське, відповідно до якого вічний закон – це вираження чистої волі Бога (втілено Дунсом Скотом, повніше – Вільямом Оккамом). Зроблено висновок про непридатність цієї теорії для даного дослідження, адже, якщо її прийняти, «напрошується» висновок про упереджене ставлення Бога до тих народів або культур, яким притаманне негативне сприйняття права.

У підрозділі 1.5.2. «Віднайдення сутності права в силі законодавця» розглядаються теорії, згідно з якими підвалиною права є наказ того, хто володіє більшою силою. Вперше така теорія є вираженою в роботах Платона, де вона представлена у двох варіантах: позиція Каллікла й позиція Фрасімаха. Ця теорія є підґрунтям терору і частково – після певної модифікації – позитивного вчення про право. До цієї теорії близькі вчення, що негативно оцінюють право – анархізм, марксизм (частково), індивідуалізм (М. Штірнер) та інші. Ця теорія також не може бути підґрунтям для даного дослідження, адже у вітчизняній традиції вона отримує досить повне втілення, але пояснити розбіжність традицій у ставленні до права не може.

У підрозділі 1.5.3. «Теорії функціонального тлумачення походження права» предметом аналізу стає група теорій, яка розглядає право за його функцією регулювання суспільних відносин. Тут розглядаються теорії Аристотеля, Гуго Гроція, Т. Гоббса, просвітників, І. Канта, Г. Фіхте, Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Ніцше, Р. Ієрінга, Г. Еллінека, а також соціологічні підходи до права, найбільш повним і глибоким з яких є вчення про право Н. Лумана. За всієї глибини та цілісності цих теорій жодна з них не здатна пояснити феномен неприйняття права, адже всі автори, чії роботи розглянуті в цьому розділі, виходять з високої оцінки права, визнання його необхідності й сили.

У підрозділі 1.5.4. «Концепції історичного й культурного походження права» розглядаються: теорія народження права з духу народу, втілена німецькою історичною школою – Ф. К. фон Савінії і Г.-Ф. Пухтою; органічна теорія народження права всередині культури О. Шпенглера; теорія народження права З. Фрейда як заборони природного (сексуального) потягу; теорія права як ігрової дії Й. Гейзингі; народження права із виявленого К. Леві-Стросом глобального структурного протиставлення природи й культури; теорія встановлення права як форми розподілу землі, згідно з К. Шмітом; теорія права як оперування мовленнєвими актами Д. Серля.

У розділі другому «Наявність універсального рівня права в спільнотах різного типу» з огляду на те, що теорій багато, але жодна з них, по-перше, не є загальновизнаною, а по-друге, не здатна допомогти у наших пошуках, робиться висновок про необхідність власного відшукування підвалин права. Першим завданням постає відшукування найпростіших форм нормативних відносин і дослідження їх еволюції.

У підрозділі 2.1. «Дослідження елементів соціальної організації у спільнотах тварин» розглядається обраний мінімальний рівень – наявність серед тварин структурного паралелізму правовим відносинам, що було відзначено ще римськими юристами. Підґрунтям дослідження є роботи етологів, що здійснили своєрідну революцію в біології ХХ століття, – К. Лоренца, Н. Тінбергена та ін. Спостереження за тваринами у їхньому природному середовищі перебування дозволили однозначно зробити висновок про те, що, по-перше, типи родин та виховання нащадків значною мірою зумовлені характером місцевості та способами життєзабезпечення; по-друге, для переважної більшості тварин характерна боротьба за територію та її охорона; по-третє, більшості спільнот притаманне ієрархічне структурування, часто базоване на територіальному принципі; по-четверте, форми поведінки (залицання, вибір шлюбного партнера, вигодовування нащадків) засновані не на інстинктах, як вважалося раніше, а на формах поведінки, засвоєних у процесі виховання, інакше кажучи, на певній подібності етикету, що вже досить близько до права. Відзначено, що сама теорія інстинкту в ХХ столітті пережила суттєві зміни, і, згідно з ученням етологів, вона ґрунтується не на вроджених реактивних діях, а на припущенні наявності своєрідної енергії, яка вивільнюється через форми поведінки, засвоєні культурним шляхом. Безсумнівно, більшість форм поведінки, перерахованих вище, може також повною мірою стосуватися людей, про що свідчить застосування принципів етології до людського суспільства та окремих індивідів, яке набуває все ширшого розповсюдження. Але це ще не право.

У підрозділі 2.2. «Універсальний рівень права серед правових відносин у народів традиційних культур: хтонічне право» вивчається питання про можливість застосування до первісних суспільств (primitive society) терміна «право»: його використовують культурологи та антропологи, але юристи, як правило, виключають ці суспільства із розгляду, позначаючи нормативні відносини у них на кшталт «звичаєве право» тощо. Такий поділ не зовсім правомірний, бо у сучасному суспільстві, навіть у такому, як країни Західної Європи, «звичаєве право» розповсюджене анітрохи не менш, ніж у примітивних суспільствах, тому точнішими видаються терміни «перед-право» або «хтонічне право». У цій частині дослідження з опорою на роботи культурологів та антропологів зроблено такі висновки: (1) право – невід’ємна частина соціальної системи, (2) суспільство й правові відносини в ньому існують не як агрегація індивідів, а як агрегація груп (родів, кланів, лініджів тощо), (3) між представниками таких груп і між самими групами існують правові норми – перш за все заборони (табу), а також санкції за їх порушення, (4) ці правові відносини, як правило, тісно пов’язані з релігійними уявленнями. Відмінність народів традиційних культур щодо права від тваринних спільнот полягає у двох елементах – наявності мови й релігії. Але чи є ці два елементи підвалинами права, чи тільки формою його ідеологічного обґрунтування? Це питання зумовлює наступний крок дослідження.

У підрозділі 2.3. «Механізми осмислення, освоєння та ідеологічного обґрунтування універсального рівня права» вказується, що мова та релігія зазвичай розглядаються як підстава для висновку про наявність розуму. Спроба неупередженого вивчення засади їх виникнення веде до висновку про взаємозв'язок між збільшенням ролі права, одночасним ускладненням його структури та ступенем звільнення людини від дій за біологічними програмами. Це дозволяє розкрити взаємозв'язок розуму й права. Тут виділяються два рівні права: (1) перед-право – стійкі, вироблені культурою форми поведінки, спрямовані на певні цілі і (2) власне (розумне) право – здебільшого ті ж форми, але поєднані наново інакше на базі врахування обставин, що змінилися. Розкрито, що розумні норми права не створюються в суспільстві довільно, не «винаходяться», а виникають у процесі зміни соціального життя і є результатом розподілу попередніх форм на окремі елементи та їх поєднання наново з метою досягнення більшої ефективності.

У третьому розділі «Проблема первинного існування людини у соціумі» розглядаються передумови розвитку правої орієнтації людини і людського суспільства.

У підрозділі 3.1. «Індивід як основа європейського право розуміння» визначається, що європейська теорія не тільки права, але, наприклад, й економічної діяльності, з часів Гоббса до сьогодення значною мірою спирається на відокремленого індивіда. Право «у строгому значенні» (право сучасного світу), згідно з більшістю пануючих теорій, ґрунтується на розумі чи принаймні закріплюється з його допомогою. У цьому аспекті право «у строгому значенні» – характерна й невід'ємна ознака західної цивілізації. З огляду на те, що таке розумове право виявляється результатом вільної (розумної) дії індивіда чи невеликої групи індивідів, цілком правомірним є питання, чи можливе виникнення відокремленого розумного індивіда, носія правового начала. Це питання постає як ключове для всього дослідження.

У підрозділі 3.2. «Соціальна єдність як вихідний стан» автор приєднується до погляду, що вихідний стан людського суспільства і самої людини – завжди колектив, про що свідчить антропологія. Спостереження антропологів і свідчення психологів говорять на користь початкової залежності людини від соціуму і лише поступового її вивільнення. У цьому значенні рівень і особливості розвитку індивіда, форми його мислення й орієнтація у світі, способи розв'язання проблем та багато іншого визначаються соціальною практикою. Але якщо форми поведінки й основні форми мислення зумовлені практичною діяльністю, що підтверджують і спостереження антропологів щодо схожості дій і мислення людей у примітивних суспільствах, то як відбувається виокремлення? Нове не може народжуватися інакше, ніж за тими ж статичними законами й на базі вже наявних форм. Як могло б воно відбуватися в такій ситуації замкненого кола: щоб звільнитися – треба мислити вільно, щоб мислити вільно – треба звільнитися. Наявність моралі, релігії, права й відчуття залежності можна вважати аргументом на користь збільшення свободи. Вихідним станом є

соціум як неподільний сплав біологічного й соціального. Першим кроком на шляху розпаду цієї єдності була інтеграція в процесі добування їжі і її наслідок – розвиток мови; наступний крок повинен також торкатися цього основного процесу – процесу організації діяльності суспільства стосовно його життєзабезпечення.

У підрозділі 3.3. «Процес модифікації соціальних зв'язків і проблема теорії вивільнення індивіда з первісної колективної зв'язності» автор приймає теорію, згідно якої порядок соціуму втілює в собі колективний розум, що був вироблений протягом століть і значною мірою визначає поведінку індивіда. Відхилення в поведінці члена архаїчного суспільства від заданих норм існували, але нам не відома ні їхня типологія, ні частотність, ні їхній механізм. Як уможлиблюється протиставлення індивідуального розуму колективному? На підставі чого? Чи можна припустити для архаїчного суспільства наявність суб'єктивних прав (свобод)? Автор виявляє, що суб'єктивні права – це повноваження на певні дії, отримані від найвищої інстанції. Де є обов'язок щодо виконання певної функції, наявні й повноваження щодо її здійснення. Стосовно окремого індивіда суспільства традиційної культури, а не соціальної функції – вождя, жерця, коваля, чаклуна, мисливця, такою функцією може бути тільки приналежність до громади. Тільки сильне й стійке суспільство може дозволити існування всередині себе людини з девіантною поведінкою (в даному випадку – поведінкою, не зумовленою потребами суспільства й незрозумілою для його членів). Приклад фіксації такого типу поведінки трапляється у грецькому терміні *hybris* ('нахабність, зухвалість, зверхність'). Запропонований автором аналіз показує, що такий переклад не зовсім точний: ці терміни співвідносні тільки із верстовим суспільством, у межах суспільства початково рівних вони неприйнятні. Суспільство загалом (архаїчне більшою мірою) опирається будь-яким змінам, вважаючи їх небезпечними. Розходження в мисленні членів завжди небезпечні для громади; коли вони стають масовими, це свідчить не просто про кінець попередньої ідеології, а про глибоку невідповідність між новими формами життя й старим соціальним порядком. Існує межа, для кожного типу суспільства своя, до якої воно згідне терпіти нестандартну поведінку, і перетин цієї межі провокує реакцію у відповідь. З іншого боку, встановлюється, що свавілля (навіть *hybris*) – початок індивідуального розуму, протиставлення його розуму колективу. Не всі форми девіації отримують статус розумних, а тільки ті, що виправдовуються в нових умовах. Тут ми частково відкриваємо таємницю народження особистості – вона народжується з честолюбства, з амбіцій, часто необґрунтованих, з образи, з пристрасті, з надміру сили й невміння знайти їй гідне застосування.

У розділі четвертім «Вивільнення індивіду і перетворення соціуму» досліджується процес народження права під час трансформації цілісного соціуму в складну структуру держави, що об'єднує окремі особистості. Право здатне змінювати світ, але закон суспільства традиційної культури тільки закріплює наявний стан справ і опирається будь-яким змінам.

У підрозділі 4.1. «Довіра як фундаментальна екзистенціальна й соціальна категорія» розкривається близькість функцій релігії, моралі й права (винятково в соціально-біологічному аспекті – як механізми зміцнення громади), а з цього випливає, що ці три феномени як попередню умову передбачають таку властивість, як потребу в довірі. Виявляється потреба в довірі як фундаментальна категорія людського існування, адже під час вивільнення із стереотипів поведінки людина поза довірою опиняється повністю безпорадною перед ситуацією вибору. Життя в примітивному соціумі такої ситуації не передбачає взагалі. Досліджується, що потреба в довірі, по суті, є тлом, на якому уможливорюється комунікація – це первинне очікування уваги адресата й разом з тим зворотній зв'язок, це очікування відгуку (це значення краще висловлюється англійським *feedback*, як годування у відповідь, повернений продукт), що свідчить про правильне засвоєння інформації. Доведено, що релігія та право постають як дві головні форми реалізації потреби в довірі. Довіра – це здатність установлювати тотожність цілей і спільність дій для їх досягнення між різними суб'єктами (при цьому ступінь інтеграції дій міг би слугувати показником рівня довіри). Категорія довіри певним чином розроблена в психології та економіці, але філософії вона, по суті, зовсім не відома, що видається непорозумінням. Автор відзначає, що без довіри людське життя практично неможливе, життя окремого індивіда виявляється неможливим принципово. Що вищий рівень відокремлення індивіда від соціуму, то вища його потреба в довірі, яку він буде реалізовувати в різних формах.

У підрозділі 4.2. «Процес вивільнення індивіда й народження персональності» відзначено, що для опису процесу вивільнення індивіда із соціуму необхідно насамперед вибудувати відповідний понятійний апарат, який дозволяв би термінологічно фіксувати кожен етап. Така термінологія створюється автором роботи на підставі категорії самоідентифікації: (1) самість (вроджена своєрідність кожної особини, властива навіть тваринам), (2) індивідуальність (розрізнення за статтю, віком, досвідом, соціальним статусом тощо, також існує у тварин), (3) персональність (людина, що розглядається через протиставлення групі), (4) особистість (у цьому підрозділі не розглядається) – як етапи поступового звільнення людини від норм і форм колективних дій. Тут дослідження частково спирається на роботи Н. Еліаса (без запозичення термінології). Кожен наступний етап цілком ґрунтується на попередньому: передумовою для розуміння особистості може бути тільки персона, відповідно, цьому поняттю приділено особливу увагу. Підґрунтям є роботи М. Мосса про виникнення поняття «особистість», а також роботи більш пізніх дослідників. Відзначається, що ні Мосс, ні його наступники не доводять свої роздуми до завершення: проблема появи відокремленого індивіда, що протиставляє себе спільноті, наприклад, вождя, залишається нерозв'язаною. Спроби інших дослідників розв'язати цю проблему також слід визнати невдалими, крім того, вони не підтверджуються.

У підрозділі 4.3. «Процесуальні механізми народження нової правосвідомості: фігура вигнання й остракона» доведено, що вірогіднішою відповіддю є модель відокремлення індивіда через вигнання. Ця форма покарання відома майже всім суспільствам. Опинившись поза соціумом, переважна більшість вигнанців гинуть, але деякі виживають й упевнюються у власній винятковості (для позначення цих людей автор пропонує термін «остракон» від грецьк. *ostrakon* ‘черепок, шкаралупка’). Доведено, що для людей у такому становищі умовою виживання виявляється поєднання у своїй особі всіх головних функцій (мисливець, жрець, воїн, ремісник), розподілених у спільноті між різними індивідами. У роботі розкрито, що остракони вибудовують самі себе як суспільство, що більше подовжується строк їхнього виживання після вигнання, то більше вони переконуються у власному везінні (сам факт їхнього виживання – найкращий доказ), а тим самим і в обраності, в особливому призначенні й особливих правах, і що найважливіше – ці права вони отримують не від соціуму, а від богів чи від самих себе. Вони перетворюються на розбійників у тому значенні, що спокійно відбирають власність членів своєї колишньої громади, адже соціум для них тепер – ніщо, тільки джерело ресурсів (крім того, він часто відкритий ворог). Розкрито, що такі люди іноді стають бандитами – членами чи ватажками банд. Автор пропонує модель, згідно якої, якщо припустити, що така група вигнанців (бандитів, людей поза законом) запрошується громадою для ведення воєнних дій або сама силою захоплює її, то встановлені ними норми мають уже всі ознаки права: воля лідера, що посиляється на свою обраність богами, адміністративний апарат для здійснення цієї волі та санкцій у випадку її порушення.

У п'ятому розділі «Соціальні механізми правотворення та формування правосвідомості» розглядається, виходячи з того, що право у строгому значенні народжується в результаті певної необхідності і є відповіддю на неї, як саме право зачіпає і внутрішній світ особистості, і життя всього соціуму. Чому носіями права виявляються бандити?

У підрозділі 5.1 «Здійснення необхідної диференціації серед людей «поза законом» розкриті труднощі дослідження бандитів: більшість матеріалів є суперечливими, тенденційними, до того ж сфокусованими на інших аспектах. Уже розрізнення бандитів, розбійників, піратів, кримінальних елементів, злодіїв тощо викликає певні складнощі. Це, як правило, закриті, а іноді й таємні спільноти, відомості про які надходять з других чи третіх рук і не завжди достовірні. Автор вивчає менталітет і світогляд бандитів на матеріалі злодіїв радянського часу, незважаючи на той факт, що в певному вимірі (наприклад, економічно) злодії й бандити виступають як суперники, але в низці аспектів, що нас цікавлять, їхні «культури» дуже близькі. Це рішення спричинене тим фактом, що матеріалів про злодіїв значно більше. Необхідно також урахувувати, що в давніх суспільствах межа між «нормальними» суспільствами та бандитськими була досить умовною. Вибір злодійського світу СРСР зумовлений тим, що, по-перше, злочинний світ є таємницею тільки в умовах свободи, а в місцях

відбування ув'язнення проявляє себе відкрито, і його форми поведінки й норми доступні для вивчення, по-друге, організація його має багато тотожних ознак з іншими злочинними спільнотами (італійськими мафіями – Коза Ностра, Ндрагетою, Каморрою; піратськими спільнотами типу Нью-Провіденса чи Тортуги та ін.; бандитськими угрупованнями різних часів та народів); по-третє, про злочинський світ СРСР написано значну літературу, адже він став предметом спостереження політичних в'язнів (які залишили достатньо спогадів), крім того, він склався досить пізно, уже в XX сторіччі, що дозволило зробити його предметом дослідження.

У підрозділі 5.2 «Поняття» як вид правової системи» автор пропонує аналіз системи цінностей *«воровського мира»*. Злочинний світ 20-х років у СРСР різноманітний і строкатий, у ньому наявні хаос і боротьба угруповань, немає нічого, що б нагадувало єдність й організованість, але вже в 30-ті роки ми виявляємо чітку структуру, жорсткі норми, формальну організацію тощо. Після війни організація *«воровського мира»* стає гранично жорсткою. Розкрито, яким чином злочинці, за способом життя та переконаннями антисоціальні елементи, що не приймають нічого зовнішнього, створюють надзвичайно жорстку правову систему, у якій наявні норми, санкції за їх порушення, навіть внутрішні суди (*«правилки»*), що розглядають складні випадки й ухвалюють рішення. Авторський аналіз наявних записів злочинських норм (*«понятій»*) демонструє, що головним їх підґрунтям була догма про винятковість злочинної спільноти й повну приналежність до неї всіх членів. Культурологічні дослідження злочинського світу показують, що він був певним чином структурований: опозиції верх/низ, праве/ліве, ззовні/зсередини, своє/не-своє, життя/смерть пронизують увесь його простір і повністю визначають поведінку всіх його членів. Низка норм поведінки виступає водночас як права й обов'язки: злочинці на новому місці повинні організувати й підпорядкувати собі всю територію, включаючи людей, зайнявши найкраще, головуюче, найвище місце, але це не просто його право – якщо він цього не зробить, його статус опиниться під сумнівом, спільнота покарає його за першої ж можливості, а карою є виключення чи смерть. Винятковість свого статусу злочинці повинні доводити кожного дня, кожним учинком, своєю дією й словом. І він не вільний: всі його дії й слова визначені нормами поведінки злочинської спільноти. Обґрунтовано, що правова система злочинського світу заснована на догматі про винятковість чи обраність усієї спільноти й винятковості кожного з членів. Ця догма-ідея закономірно передбачає організацію всього простору (як реальної території, так і простору символічного, наприклад, мовлення) навколо певного центра, який обов'язково повинен посісти представник обраної спільноти, за нормами своєрідної космології, що є нормами специфічної правової системи. У цій частині дослідження автор спирався на роботи не тільки юристів й істориків, але й соціологів та культурологів, що вивчали цю тему – В. Волкова, О. Гурова, К. Єфимову, В. Монахова, А. Константинова, а також А. Блока, Ф. Варезе, Д. Діке, Л. Паолі, Х. Хеса та ін.

У підрозділі 5.3 «Формування держави як соціальна реалізація правосвідомості» показано, що дослідники сучасної держави – філософи, соціологи, політологи тощо часто визнають неможливість визначення держави. Єдине, з чим погоджується більшість вчених, це те, що держава існує в головах людей, і коли вона там розпадається, жодна сила не може утримати її в історичній дійсності. Політична антропологія за останні півстоліття виконала величезну роботу із вивчення цього питання і досягла істотних результатів, але, як і раніше, питання про походження держави постає досить гостро. Існує безліч теорій виникнення держави: божественні, екологічні, націоналістичні, насильницькі, завоювання, переростання сім'ї в зовнішні форми, іригаційні тощо. Жодна з теорій не є загальновизнаною. Щодо питання етапів розвитку людського суспільства, тут існує загальновизнана модель, запропонована Т. Сервісом на початку 60-х років і в подальшому модифікована низкою авторів, яка, однак, зберігає актуальність і сьогодні: локально-групова спільнота (band), плем'я (tribe), вождівство (chiefdom) і держава (state). З'ясовано, що найвразливіше місце цієї моделі – перехід від вождівства до держави; ця проблема викликала серйозні дискусії, що розгорнулися у середині 80-х років і не завершилися донині. В цих дискусіях протистоять два головних підходи: економічне обґрунтування переходу (поява надлишків породжує нерівність) та ідеологічне (харизматичний, через легалізацію норм). Розкрито, що ці підходи сягають протиставлення Марксової та Веберової теорій держави. Обидві сторони визнають, що ледь не головною ознакою перетворення вождівства на державу є перехід від виконуваної лідером реципрокації до редистрибуції. Редистрибуція, на відміну від реципрокації, вимагає апарату й має принципово інший характер, що передбачає наявність іншої свідомості у вождя. Автор наводить приклади того, як бандити й пірати, що існували стільки ж, скільки й саме людське суспільство, створювали піратські й бандитські держави. Доведено, що дві конкуруючі теорії (економічна й ідеологічна) – це дві проєкції одного явища: виникнення завдяки посередництву мислення (самоідентифікації в категоріях виняткового) нового типу стосунків. Американський соціолог Ч. Тіллі вважає державу узаконеною формою рекету й наводить приклади залучення бандитів на службу. Створена ним картина не повна: можна навести приклади і з пізніших часів – запрошення піратів, наймання ватаг тощо. Взагалі історія виникнення європейських держав на руїнах Римської імперії була історією «умирення» воєнних угруповань, що займалися розбоєм.

У розділі шостім «Процес формування держави й права європейського типу» розглядається історія становлення європейських правових систем, розкриваються їх світоглядні джерела і механізми залежності цих систем з виникненням специфічної форми особистості у західній культурі.

У підрозділі 6.1. «Два головних джерела європейського права» пропонується аналіз процесу формування двох головних джерел європейської правової традиції – римської правосвідомості та норманської.

У підрозділі 6.1.1. «Формування римської правової традиції» запропонована модель розвитку римської правосвідомості.

У підрозділі 6.1.1.1. «Початок Риму» автор відстоює точку зору, згідно з якою Рим був заснований бандитами. На це часто вказували в історичних творах XIX століття, але з плином часу цей факт почав сприйматися як міфологічний штамп. Адже про це майже прямо писали античні історики, так звані «антиквари» та інші доступні джерела. Т.Моммзен запропонував торговий варіант виникнення міста, але аналіз його тексту демонструє, що виявлені істориком ознаки раннього Риму, що ставили в глухий кут його самого, отримують природне пояснення, якщо припустити, що Рим справді був заснований бандитським ватагами або їх союзом. Моммзен не володів інформацією про характер організації бандитської спільноти, уявляючи її собі дещо казковим чином – як ворогів усякого права й власності (їх і сьогодні часом зображують такими в публіцистичній літературі). Автор, спираючись на сучасні дослідження, забезпечені відомостями археології й новими методиками інтерпретації текстів, показує, що вони можуть загалом свідчити на користь такого припущення. Але все ж тут не йдеться про строгий доказ, це тільки гіпотеза.

У підрозділі 6.1.1.2. «Особливості правового мислення римлян» запропоновано аналіз свідчень про римське право, що дійшли до нас, який також підтверджує гіпотезу: вперше не держава надає громадянам права, а окремі громадяни створюють державу, головна ідея римського права – незалежний індивід і його права та обов'язки. Яким чином така ідея могла з'явитися в архаїчних латинян у VIII столітті до Р.Х.? Відповіддю на це питання є запропонована концепція розвитку римського права з точки зору правосвідомості. Історія римського права, представлена в дослідженнях, спирається на письмові тексти, а тому відносить розквіт римського права до епохи II – III століть після Р.Х., періоду глибокої кризи всіх сфер римської держави. Картина постане зовсім іншою, якщо досліджувати не право, а правосвідомість. Тоді ми зможемо спостерігати його зміцнення й зростання до найвищої вершини – II століття до Р.Х., епохи створення преторського права. Але створення цієї досконалої системи права виявилось й причиною занепаду римської правової свідомості, що могло призвести також до занепаду римської державності: преторське право звільняло громадян від необхідності мислити категоріями права й формулювати в них головні життєві цілі. Що ж стосується запису, то треба припустити, що необхідність його виникла в той період, коли право стало швидко забуватися. Автор робить загальний висновок: система римського права унікальна, тому що її підґрунтям є уявлення про винятковість (цінність) окремого римського громадянина.

У підрозділі 6.1.2. «Елементи норманської правової традиції» відзначено, що історія норманів та їхнього впливу має зовсім інший характер, хоча часто в історичній літературі вікінгів змальовують як бандитів. Давно виділено ознаку, яка часто дивувала істориків: вікінги створювали держави, засновані на праві, ледь не на всіх захоплених ними територіях, але досить

пізно створили держави в рідній Скандинавії. Автор вказує, що причиною цього могла бути специфічна риса світорозуміння давніх скандинавів: вони мислили територію правом. Аналізуючи роботи істориків та небагатьох культурологів, що займалися проблемами культури давньої Скандинавії, автор реконструює головні ознаки мислення вікінгів. Перш за все це нерозривний зв'язок із землею й індивідуальна відповідальність перед вищими силами. Потрапляючи на чужу територію, давній скандинав змушений був поводитися так само, як злодій-у-законі на новому місці: організовувати простір. Зробити це можна було тільки за допомогою права: виділялися центр і периферія (у ціннісному значенні), визначалися форми взаємодії між індивідами й групами тощо. Таке перетворення простору (у широкому значенні – не тільки території, але й соціального, економічного, символічного) дозволяло скандинавам модифікувати місцеве право таким чином, що нова держава, зберігаючи формально норми старої, разом з тим засновувалася на єдиній правовій системі (рідкість для Середньовіччя) і вже цим радикально відрізнялася від попередньої. Правова система самої Скандинавії залишалася традиційною й мала релігійно-магічний характер, але людина, що покинула Скандинавію й осіла на іншій землі, ставала своєрідним одноосібним уповноваженням – вона бачила свою роль і несла відповідальність за встановлення правової організації захопленої території. У роботі показано, що тут задіяний той же механізм, що й у випадку остраконів та бандитів: неминуче усвідомлення власної винятковості (вона визначалася одночасно соціально й сакрально – роллю голови певної території і вірою в долю, що поставала у вигляді закону). Автор демонструє, що скандинавське право виявляється дуже близьким до римського, але не в тому вигляді, у якому його зафіксували роботи юристів «золотого віку» – часу його розкладу, згасання й спроб муміфікації, а в його початковому, живому й дієвому стані – до появи преторського права. Механізми формування права були одними й тими ж: вилучення індивіда із спільноти вимагало від нього замкнути на самому собі всі зв'язки роду – як з іншими родами, так і з землею, і з богами. Це був один із важливих кроків до створення нового європейського явища – особистості. Головні системи європейського права (континентальна сім'я права й сім'я загального права) засновані на двох підвалинах: римському праві й норманському, але головне в них, що відкриває дана робота – специфічне європейське розуміння особистості.

У підрозділі 6.2. «Особистість і простір права» розкрито, що процес виникнення специфічної форми особистості у Західній культурі має своїм наслідком розвиток європейських правових систем. Історія західного права свідчить про те, що після XII століття, коли зростає ступінь незалежності індивіда, юридична наука активно втручається в головний конфлікт Європи – між папою та імператорами. Зростання ступеня незалежності зумовлено низкою причин: християнством з його індивідуальною відповідальністю перед Богом, значним ускладненням організації армії, а після серйозного перетворення системи виробництва – зростанням спеціалізації тощо. Як наслідок довгої боротьби між церковною та мирською владою відбувається

усвідомлення сторонами приблизної рівності сил й виникає необхідність домовлятися – звідси й збільшення попиту на право, розквіт юридичних шкіл, виникнення університетів тощо. У роботі розкривається зв'язок між цими процесами, а також окреслюванням сучасної держави. Автор показує, що цей процес відображений в категорії винятковості, яка аналізується в цьому підрозділі: винятковість – це унікальність, виражена назовні *заради інших* (Іншого). Процес самоусвідомлення породжує винятковість як особливу функцію у світобудові й у першу чергу – у соціумі, у той час як унікальність означає не просто незамінність, але певне покликання, Призначення. Ця категорія, розглянута як підвалина нової європейської цивілізації, приводить до висновку про телеологічність мислення, притаманного її представникам. Подано історичний нарис розвитку й здійснено аналіз категорії «особистість», на якій ґрунтується створювана нова цивілізація: ця категорія визначається, виходячи з поняття винятковості. Автор доводить, що основою європейського розуміння права є нове, вироблене європейською цивілізацією розуміння людини як особистості. Право у такому розумінні – це повноваження, отримані з вищого джерела (вони є як в окремої людини, так і в держави); саме трансцендентне (реальне чи уявне) є джерелом сили, що стоїть за правом. Автор пропонує погляд на права людини як на протистояння цих двох джерел: індивіда й держави. У роботі показано, що право – умова здійснення своєї функції (призначення) у житті й тим самим набуття його повноти. Щодо правосвідомості, на Заході вона розуміється сама собою, отже, там навіть термін такий видається зайвим. Правами є тільки те, без чого особистість не уявляє існування себе як такої (здійснення свого сходження до уявного трансцендентного, до повноти власного буття). Однак існують культури, в яких немає прав людини і яким вони не потрібні – набуття трансцендентного («особистості») там здійснюється не завдяки зовнішній економічній чи соціальній діяльності, а зовсім інакше.

ВИСНОВКИ

Загальні логіка дослідження поставленої проблеми й порядок аргументації визначалися поставленими завданнями:

1. Виявлення специфіки правосвідомості і правової культури продемонструвало складний і невизначений характер цих понять. Відповідно, на початковому етапі було визнано розуміння правової культури як панівного в даному суспільстві ставлення до права, з іншого боку – як рівня розвитку правової системи. Перший аспект правової культури (ставлення до права) уявлявся як «правосвідомість», при цьому він розглядався як соціально-культурна категорія.

2. Аналіз наявних теорій права й правосвідомості продемонстрував, що вони не можуть бути опорою для виявлення механізмів формування правової традиції через те, що більшість з них ґрунтуються на високій позитивній оцінці права як передумові, а ті, для яких це не так, взагалі не торкаються питань правової культури й правосвідомості. На підставі розгляду наявних варіантів етимологічного пояснення ключових термінів права в різних

європейських мовах зроблено реконструкцію початкового архаїчного розуміння права, яка може слугувати незалежним підтвердженням представленій в роботі теорії, адже вона ґрунтується на уявленні про певного лідера (особистість), що, з одного боку, усвідомлює космічний порядок, а з іншого – висловлює його у формулах поведінки (прямих шляхах) для членів соціуму.

3. Відокремлення специфіки соціальних форм правової поведінки від біологічних показало, що розмежування цих форм відбувається не між різними спільнотами (спільнотами тварин і громадами людей). Людям не меншою мірою, ніж тваринам притаманні «біологічні» форми правової поведінки: соціальна ієрархія, боротьба за територію та її охорона, принципи статевого відбору й організація родини, виховання нащадків тощо. Потребу у виконанні цих дій можна вважати біологічною: вона однаковою мірою притаманна й людям, і тваринам. І в тій, і в іншій спільноті форми виконання таких дій часто засвоюються завдяки культурі (системі виховання). Розрізнення відбувається на рівні правосвідомості – розумного ставлення до наявних форм і здатності співвіднести їх із потребами, які виникають в індивідів чи соціумі.

4. В процесі дослідження характер відносин/залежності між правосвідомістю й правом постав як досить складний. Правосвідомість виникає у сфері «хтонічного права» чи перед-права, але формування правосвідомості означає разом з тим епоху переходу від «хтонічного права» до власне права. Таке право (у широкому значенні – не система законів, а правова практика загалом) вторинне стосовно правосвідомості й значною мірою визначається нею. Право позитивне (система законів чи норм) опосередковано стосується правосвідомості і, по суті, прямо від неї не залежить. Перехід від рівня «хтонічного права» на рівень власне права зумовлений специфікою свідомості вигнання («остракона»), тобто штучного відокремлення людини від соціуму й відтворення складної системи зв'язку із космосом у свідомості відокремленого індивіда – такий загальний механізм виникнення правосвідомості, по суті своїй індивідуальної.

5. Аналіз характеру правової орієнтації у світі на початковому рівні людського співжиття виявляє його посередницький характер: право виявляється системою зв'язку соціуму й окремого індивіда, з одного боку, з землею, територією, ресурсною базою існування спільноти, з іншого – з богами, духами, небом, вищою інстанцією, що відкриває доступ до використання ресурсів землі. Аналіз виявив взаємозв'язок особистості, права й простору – перш за все встановлено прямий зв'язок і залежність між простором у різному його розумінні і правом.

6. Головний існуючий у суспільстві соціальний механізм, пов'язаний з правосвідомістю, є спрямованим на підтримання стабільності та цілісності соціуму, в силу чого він визначає і підтримує основні форми відносин як всередині суспільства між окремими індивідами або групами, так і відносини із зовнішнім світом; його можна охарактеризувати як традицію: це форми шлюбних союзів, виховання дітей, табування, санкцій при порушенні і т.д.

Зміна правосвідомості також визначається цим механізмом, але в разі зміни порядку його функціонування: вигнання з соціуму (оголошення «поза законом») – виживання в умовах самотності – повернення до соціуму в якості лідера (ватажка). Варто відзначити, що цей механізм значною мірою відтворюється в обрядах ініціації і в деяких інших обрядах переходу.

7. Аналіз головних соціальних інститутів, таких, як економічна диференціація та інтеграція (розподіл праці між членами племені – за віком, статтю, соціальним статусом тощо), соціальна ієрархія, механізми збереження згуртованості соціуму (система табування, санкцій тощо) демонструє не тільки їхній нерозривний зв'язок з системою права й правосвідомості, але й той факт, що вони значною мірою визначають її.

8. Модель соціуму, що динамічно розвивається, з погляду модифікації правової реальності передбачає модифікацію наявних соціальних інститутів у ситуації мінливих умов існування, в першу чергу, це стосується змін ресурсної бази, а також перетворень, що виникли в ході боротьби за ресурси з іншими спільнотами. Загальна спрямованість динаміки – у бік більш високої інтеграції членів соціуму, необхідною умовою/наслідком чого виступає підвищення рівня організації, що неминуче веде до посилення впливу вождя і правових інститутів.

9. Динаміка правосвідомості визначається перш за все наведеною вище динамікою соціуму, а також соціальними механізмами, які конституують виникнення і розвиток правосвідомості як індивідуального осмислення свого місця й призначення у світі. Рушійною силою розвитку правосвідомості виявляється практична реалізація форм утвердження індивідом свого буттєвого і соціального статусу, в основі якого – розпад первинної єдності соціуму та зростання інтеграції його членів або відокремлених груп.

10. Матеріали спостережень антропологів та культурологів не можуть надати достатню інформацію для реконструкції процесів формування права й держави і тим більше – правової традиції. Такий стан речей виправдовує виділення й аналіз низки відокремлених груп, всередині яких виникає певна подоба правових відносин, груп, чия взаємодія із суспільством може певною мірою зумовити динаміку його зростання. У ролі такої відокремленої групи виступає спільнота злодіїв («воровской мир») колишнього СРСР. Злочинний світ СРСР на початку 20-х років являв собою досить аморфне утворення, але до середини 30-х у ньому склалася жорстка структура норм та правил. Запропонований в роботі аналіз демонструє, що підґрунтям норм цієї спільноти є саме уявлення про вищу цінність, по-перше, самої спільноти, а по-друге, її членів, але тільки тією мірою, якою їхня поведінка відповідає нормам певної космологічної картини світу. В роботі показано, що космологія цієї спільноти дуже близька до архаїчних космологій з їхнім чітким протиставленням головних опозицій: верх/низ, життя/смерть, зовнішнє/внутрішнє, праве/ліве тощо. Суттєвою відмінністю від архаїчних космологій є факт визнання винятковості (одне з найважливіших категоріальних понять аналізованої спільноти!) кожного з членів цієї спільноти – член злодійської спільноти повинен суворо регламентувати свою

поведінку відповідно до встановлених норм, таким чином, його права одночасно виявляються і його обов'язками. На підставі цього аналізу й запропонованої моделі автор робить висновок, що право ґрунтується саме на специфіці розуміння членів суспільства себе, свого місця в соціумі й у світі загалом.

11. Запропонований аналіз можна вважати моделлю правосвідомості, що динамічно розвивається, а вплив, який зумовлює цей розвиток, виявляє себе як зовнішні цілі спільноти (протиставлення зовнішньому світу – природі, іншим спільнотам) і форма самоідентифікації її членів. У роботі вибудовано загальну модель суспільства, що динамічно розвивається, окремого індивіда й умов розвитку правової культури (правосвідомості). Загальна схема моделі динаміки правосвідомості може бути представлена наступним чином: від правового статусу члена громади, нерозривно пов'язаного з нею – до індивідуального правового статусу власної винятковості і далі – до об'єднання на основі визнання обраності інших і створення колективної правосвідомості більш високого рівня. Під час аналізу процесу вивільнення індивіда з початкової колективної єдності вдалося виявити категорію, на думку автора, фундаментальну для людського існування – потребу в довірі, що є підґрунтям для таких явищ, як право й релігія. Ступінь потреби в довірі зростає залежно від ступеня звільнення людини від вироблених культурою стандартів форм поведінки.

12. Окреслення і термінологічне закріплення головних категорій, що визначають розвиток суспільства і правосвідомості, здійснюється, за двома напрямками: для суспільства й для людини. Для початкового періоду – періоду формування, адекватною уявляється класифікація суспільств, запропонована політичними антропологами: локально-групова спільнота (band), плем'я (tribe), вождівство (chiefdom) і держава (state); а для ступенів ідентифікації окремої людини в роботі запропоновано іншу класифікацію: самість – індивідуальність – персональність – особистість. У роботі побудована модель переходу соціуму від племені до вождівства і далі – до держави на підставі аналізу фігури остракона й специфіки його свідомості порівняно з іншими членами спільноти. Саме поява і розвиток правосвідомості на етапі «персональність» створюють умови формування вождівства і первинної держави.

13. Вибудована модель охоплює механізми розвитку суспільства й окремого його члена з погляду права. Це дозволило визначити природу права, правосвідомості та їх роль у соціумі. У суспільствах традиційної культури право осмислюється як умова виконання призначення, як своєрідне повноваження для здійснення його. Для суспільства традиційної культури із незначною економічною диференціацією таким призначенням виявляється ідея виживання колективу (це загальна матриця призначення), індивід у різні способи ототожнює цю вихідну ідею з власним існуванням. Побудова історичної моделі виокремлення індивіда з початкової єдності з колективом дала можливість визначити особистість: особистість може бути визначена як усвідомлення своєї унікальності завдяки співвіднесенню свого буття з

певною нескінченністю або Вищим Буттям і реалізації цієї унікальності в соціальній дійсності. Звідси таке визначення права: *право (суб'єктивне) – це умови реалізації (повноваження) своєї буттєвої функції*. У якості джерела права завжди розглядається вища інстанція. Відповідно, правосвідомість виявляється етапом, що передує праву, і його фундаментальною підставою, інакше кажучи, правосвідомість є ідентифікацією себе в певній формі власних повноважень, які й розуміються як право. В роботі зроблено аналіз джерел двох головних європейських правових систем – континентальної і системи загального права. У межах цього аналізу запропоновано специфічну модель розвитку римського права, що ґрунтується на логіці розвитку правосвідомості; суттєво відмінна від наявних моделей, вона обґрунтовує той вплив, який римське право справило на європейську правову традицію. Окрім того, представлено модель правового мислення давніх скандинавів. Підґрунтям обох моделей є процес освоєння людиною нового простору, закорінений у специфіку її світогляду.

14. Створено модель виникнення сучасної держави з погляду розвитку правових відносин і формування правової традиції. Ця модель ґрунтується на складному взаємозв'язку та протистоянні окремого індивіда й спільноти загалом, яке знаходиться в основі сучасного розуміння держави. При цьому особливого значення, що отримало також ідеологічне обґрунтування, набуває категорія винятковості. Аналіз цієї категорії засвідчив її фундаментальну роль для загальної моделі розвитку особистості й самої особистості як категорії. Категорія «винятковості» у свою чергу дозволила встановити й обґрунтувати процес усвідомлення індивідом своїх прав. Наявні сьогодні європейські системи права є конгломератом двох різних систем права (вони розрізняються за носіями): індивідуальних прав особистості й прав спільноти як цілого. Оскільки сучасна держава бере на себе обов'язок із забезпечення обох систем, їх відмінності залишаються прихованими. Це дозволяє визначити функціональну сферу і сутність прав людини: вони являють собою норму регулювання відносин між державою й її громадянами, не-громадянам всупереч декларації надаються права людини залежно від того, громадянами якої іншої держави вони є.

У роботі розкрито процес формування правосвідомості. Правосвідомість при цьому визначається як усвідомлення людиною (чи суспільством) власної природи (своєї сутності) через механізми її реалізації в соціумі (через визначення свого місця у зовнішньому світі). Процес формування правосвідомості тісно пов'язаний з процесом самоідентифікації, правосвідомість є проекцією самоідентифікації (як окремої людини, так і суспільства) у світ зовнішніх подібних сутностей (для людини – інших членів соціуму, для суспільства – інших утворів). Основою процесу самоідентифікації є встановлення власної позиції щодо навколишнього простору, який розуміється гранично широко (як система відношень між об'єктами), за архетипом світового дерева через опозиції своє/чуже, верх/низ, внутрішнє/зовнішнє, праве/ліве, хороше/погане тощо.

Зміна правосвідомості свідчить про зміну самоідентифікації. Основою суспільної ідентифікації є принцип цінності й збереження цілісності групи (принцип виживання), що зумовлює низку інститутів, деякі з яких мають нормативний характер – інститут шлюбу, табування, вигнання тощо. На початковому етапі самоідентифікація окремої людини повністю визначається її приналежністю до певної групи (чи груп – племені, лініджу, роду тощо). Подальший розвиток може відбуватися за рахунок розриву єдності індивіда й групи. У роботі представлено аргументацію можливості такого розриву й об'єднання на новому рівні, що забезпечує виникнення нових форм суспільної організації (вождівства, архаїчної держави) – з одного боку, і формування самоідентифікації більш високого рівня, а тим самим і правосвідомості й права – з іншого. Вигнання певних членів суспільства призводить до того, що ці вигнанці-остраconi, аби вижити, змушені відтворювати загальну систему соціальних відносин у своїй особі, що виводить їх на більш високий ступінь незалежності й самоідентифікації. Цей рівень самоідентифікації забезпечує формування у таких людей правосвідомості. У ситуації кризи суспільство може запросити таких вигнанців повернутися або вони можуть самі насильницьким шляхом підкорити собі соціум, у результаті встановлюючи в суспільстві, з одного боку, нову систему відносин, яка може бути названа правом, а з іншого – нову форму організації влади – державу.

Робота в підсумку дозволяє розкрити пряму залежність між формою самоідентифікації людини, притаманною європейській культурі і вираженою поняттям «особистість», і правом – рівною мірою для системи загального права й континентальної правової системи. Це дозволяє зробити узагальнення про зв'язок між системами права й формою самоідентифікації людини, притаманною певній культурі.

Формування й розвиток правосвідомості нового типу здійснюється завдяки функціонуванню правових інститутів старого соціуму, що забезпечують стійкість суспільства. Рушійним мотивом перетворення правосвідомості є зміна зовнішніх умов існування суспільства й виникнення перед ним нових завдань; механізмом перетворення структури суспільства, його самоідентифікації й правосвідомості виступає розчленування раніше злитих форм діяльності й поєднання їх наново в іншому порядку.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографія:

Шевцов С. П. *Метаморфози права* [Текст]: Монографія / Сергей Павлович Шевцов. – Одеса: Освіта України, 2013. – 448 с. (24,3 д.а.).

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Шевцов С. П. К вопросу об этическом характере взаимодействий Одного и Иного [Текст] / Шевцов С. П. // *Наукове пізнання: Методологія та Технологія*. – Одеса, 1998. – Вип. 1-2. – С. 142-145 (0,4 д.а.).

2. Шевцов С. П. Особые права философской дискуссии в новую эпоху [Текст] / Шевцов С. П. // Наукове пізнання: Методологія та Технологія. – Одеса, 1999. – Вип.1(3). – С. 22-26 (0,5 д.а.).
3. Шевцов С. П. Место философии среди других наук [Текст] / Шевцов С. П. // Наукове пізнання: Методологія та Технологія. – Вип. 3-4. – Одеса, 2000. – С. 86-91 (0,5 д.а.).
4. Шевцов С. П. К проблеме онтологии права [Текст] / Шевцов С. П. // Наукове пізнання: Методологія та Технологія. – Одеса, 2003. – Вип. 1 (11). – С. 115-123 (0,9 д.а.).
5. Шевцов С. П. Византия: православие и правосознание [Текст] / Шевцов С. П. // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. – Одеса, 2003. – Вип. 4. – С. 128-137 (0,6 д.а.).
6. Шевцов С. П. Язык как обнаружение реальности [Текст] / Шевцов С. П. // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. – Одеса, 2004. – Вип. 6. – С. 134-146 (0,6 д.а.).
7. Шевцов С. П. Философия неорархаизма [Текст] / Шевцов С. П. // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. – Одеса, 2005. – Вип. 8. – С. 248-256 (0,6 д.а.).
8. Шевцов С. П. Структурная анатомия и конфигурация смысловых полей повести Н. В. Гоголя «Нос» [Текст] / Шевцов С. П. // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. – Одеса, 2006. – Вип. 10. – С. 26-45 (1,3 д.а.).
9. Шевцов С. П. Фауст и начало правовой онтологии человека [Текст] / Шевцов С. П. // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. – Вип. 12. – Одеса, 2008. – С. 68-76 (0,6 д.а.).
10. Шевцов С. П. Терор як форма легітиматії [Текст] / Шевцов С. П. // Філософська думка. – 2009. – № 5. – С. 90-104 (1 д.а.).
11. Шевцов С. П. Феномен теории априорного права Адольфа Райнаха [Текст] / Шевцов С. П. // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. – Вип. 14. – Одеса, 2009. – С. 214-221 (0,5 д.а.).
12. Шевцов С. П. Основания негативной оценки права у Л. Н. Толстого [Текст] / Шевцов С. П. // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – Симферополь, 2010. – Т. 23 (62). – № 1. – С. 68-76 (0,7 д.а.).
13. Шевцов С. П. К вопросу о роли образования в коммуникативной модели общества [Текст] / Шевцов С. П. // Філософські пошуки. – Львів-Одеса, 2010. – Вип. XXXII. – С. 301-312 (0,8 д.а.).
14. Шевцов С. П. Универсалии культуры «второго порядка» [Текст] / Шевцов С. П. // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. – Одеса, 2010. – Вип. 15. – С. 120-128 (0,5 д.а.).
15. Шевцов С. П. Два отрывка Лейбница о свободе [Текст] / Шевцов С. П. // Sententiae. – Вінниця, 2010. – Вип. XXIII (2/2010). – С. 42-54 (0,9 д.а.).
16. Шевцов С. П. Теория естественного состояния: Гоббс, Локк, Руссо [Текст] / Шевцов С. П. // Sententiae. – Вінниця, 2011. – Вип. XXV (2/2011). – С. 70-83 (1 д.а.).

17. Шевцов С. П. Теория естественного состояния: Ролз, Нозик, Бьюкенен [Текст] / Шевцов С. П. // *Sententiae*. – Вінниця, 2012. – Вип. XXVI (1/2012). – С. 82-94 (1 д.а.).

**Статті у іноземних виданнях та виданнях,
що входять до бібліографічних та реферативних баз даних:**

1. Шевцов С. П. У истоков осмысления онтологии цивилизации: А.Н.Радищев как философ права и долга [Текст] / С. П. Шевцов // “Философский вестник” Альманах. – № 10. – СПб., 1999. – С. 266 – 274 (0,4 д.а.).
2. Shevtsov S. Genealogy of the Feeling of Law in the Orthodox Countries [Текст] / S. P. Shevtsov // *Research Support Scheme Network Chronicle*. – Prague, 2002. – № 10. – Рр. 38 – 39 (0,2 д.а.).
3. Шевцов С. П. Римское право в свете истории ментальности [Текст] / С. П. Шевцов // *ΣΧΟΛΗ. Философское антиковедение и классическая традиция*. – Т. 4. – Вип. 1. – Новосибирск, 2010. – С. 9 – 31 (1,6 д.а.).
4. Шевцов С. П. Архаичное понимание права: этимологический подход [Текст] / С. П. Шевцов // *ΣΧΟΛΗ. Философское антиковедение и классическая традиция*. – Т. 7. – Вип. 2. – Новосибирск, 2013. – С. 326 – 341 (1,2 д.а.).

Статті в інших наукових збірках та матеріалах конференцій:

1. Shevtsov S. About Specific Processing of Mind at the Period of Revaluation [Текст] / Shevtsov S. P. // *Philosophy of Mind (The Proceedings of the Twentieth World Congress of Philosophy)*. – Vol. 9. – Bowling Green State Univ Philosophy, 2001. – Рр. 194-198 (0,4 д.а.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Mind/MindShev.htm>
2. Шевцов С. П. “Разумная душа” Декарта: бунт и примирение [Текст] / С. П. Шевцов // *Декарт и современная наука*. – М.: РАН, 1999. – С. 134-136 (0,5 д.а.).
3. Shevtsov S. Political and Law Consciousness and the Contemporary State [Текст] / Shevtsov S. P. // *Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть*. – Київ, 2001. – С. 72-82 (0,7 д.а.).
4. Шевцов С. П. К проблеме научной методологии: исследования влияния православного мировоззрения на правосознание [Текст] / Шевцов С. П. // *Наука і релігія: проблеми діалогу*. – Одеса, 2002. – С. 91-116 (1,3 д.а.).
5. Shevtsov S. The Genealogy of the Feeling of Law in the Orthodox Countries [Текст] / Shevtsov S. P. // *Philosophy Facing World Problems. The Proceedings of the Twenty-First World Congress of Philosophy*. – Istanbul, 2007. – Vol. 3. – Рр. 13-16 (0,3 д.а.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://secure.pdcnet.org/wcp21/content/wcp21_2007_0003_0013_0016
6. Шевцов С. П. Права и права человека: Просвещение как поиск человеком себя [Текст] / Шевцов С. П. // *Вісник ЛАВС. Спец. вип.* – Ч.2. *Ідея правової держави: історія та сучасність*. – Луганськ, 2004. – С. 27-37 (0,5 д.а.).
7. Шевцов С. П. Православное мирозерцание и правовая ориентация [Текст] / Шевцов С. П. // *Наука і релігія: Проблеми діалогу*. – Одеса, 2004. – Вип. 2. – С. 94-111 (0,9 д.а.).

8. Шевцов С. П. До проблеми основ специфіки східноєвропейського права та правосвідомості [Текст] / Шевцов С. П. // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи). – Львів, 2009. – Вип. V. – С. 374-383 (0,6 д.а.).

9. Шевцов С. П. К проблеме феноменологического анализа сообщения и доказательства бытия Божия [Текст] / Шевцов С. П. // Феноменологія і релігія. Щорічник Українського феноменологічного товариства при Українському філософському фонді–2008. – Київ, 2010. – С. 164-177 (0,7 д.а.).

10. Шевцов С. П. К проблеме начала права [Текст] / Шевцов С. П. // Антропологія права: філософський та юридичний виміри. – Львів, 2010. – Вип. VI. – С. 652-665 (1 д.а.).

11. Шевцов С. П. И. В. Киреевский: в поисках права и человека [Текст] / Шевцов С. П. // Вісник ОНУ. – Філософія. – Одеса, 2009. – Т. 14. – Вип. 21. – С. 116-125 (0,7 д.а.).

12. Шевцов С. П. И. В. Киреевский: личность по ту и по эту сторону права [Текст] / Шевцов С. П. // Вестник Общества русской философии при Украинском философском фонде. – Киев, 2010. – Вып. 5-6. – С. 184-191 (0,5 д.а.).

13. Шевцов С. П. Понимание права у Ф. М. Достоевского и Л. Н. Толстого [Текст] / Шевцов С. П. // Вестник Общества русской философии при Украинском философском фонде. – Киев, 2011. – Вып. 10. – С. 390-400 (0,7 д.а.).

14. Шевцов С. П. Право по ту сторону антропологии [Текст] / Шевцов С. П. // Антропологія права: філософський та юридичний виміри. – Львів, 2011. – Вип. VII. – С. 543-551 (0,5 д.а.).

15. Шевцов С. П. К пониманию права в архаичных обществах [Текст] / Шевцов С. П. // Антропологія права: філософський та юридичний виміри. – Львів, 2012. – Вип. VIII. – С. 553-569 (1 д.а.).

16. Шевцов С. П. Правосознание как социально-культурная категория [Текст] / Шевцов С. П. // Юриспруденция – актуальные проблемы и пути совершенствования: Коллективная монография. – Одесса, 2013. – С. 91-107 (1,4 д.а.). [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/symposia/calendar-of-workshops/symposium-is-being-held>

Навчальний посібник:

Шевцов С. П. Лекции по истории философии. Часть 1: Античность и Средние века [Текст] / Сергей Павлович Шевцов. – Одесса: ФЛП Фридман А. С., 2009. – 330 с. (15,8 д.а.).

Тези наукових конференцій:

1. Шевцов С. П. К формулировке вопроса о месте этики в современной философии [Текст] / Шевцов С. П. // Культура. Человек. Образование. – Москва, 1996. – С. 121-123 (0,2 д.а.).

2. Шевцов С. П. Философские аспекты интеграции [Текст] / Шевцов С. П. // Інтеграція України у світове співтовариство. – Київ, 1998. – С. 60-66 (0,3 д.а.).

3. Шевцов С. П. Освіта як життя та як філософія [Текст] / Шевцов С. П. // Освіта для демократії. — Київ, 2000. — С. 75-81 (0,3 д.а.).

АНОТАЦІЇ

Шевцов С. П. Соціальні механізми формування правосвідомості. — На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 — соціальна філософія та філософія історії. — Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2013.

Автор починає з розгляду біологічних основ нормативної поведінки у тваринних спільнотах. Наступним етапом виступають первісні спільноти. Автор пропонує логічну модель, згідно з якою розвиток правових відносин визначається стадіями вивільнення індивіда з первинної зв'язності. Робота розкриває пряму залежність між правом і формою самоідентифікації людини. Формування і розвиток правосвідомості здійснюється за допомогою функціонування правових інститутів старого соціуму. Рушійним мотивом перетворення правосвідомості виявляється зміна зовнішніх умов існування суспільства і виникнення перед ним нових завдань. Механізмом перетворення структури суспільства, його самоідентифікації та правосвідомості виступає розчленування раніше злитих форм діяльності та з'єднання їх заново в іншому порядку.

Ключові слова: правосвідомість, право, суспільство, індивід, довіра, винятковість, самоідентифікація, особистість.

Шевцов С. П. Социальные механизмы формирования правосознания. — На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 — социальная философия и философия истории. — Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, 2013.

Автор начинает с рассмотрения биологических основ нормативного поведения в животных сообществах. Следующим этапом выступают первобытные сообщества. Автор предлагает логическую модель, согласно которой развитие правовых отношений определяется стадиями высвобождения индивида из первичной связности. Работа раскрывает прямую зависимость между правом и формой самоидентификации человека. Формирование и развитие правосознания осуществляется посредством функционирования правовых институтов старого социума. Движущим мотивом преобразования правосознания оказывается изменение внешних условий существования общества и возникновение перед ним новых задач. Механизмом преобразования структуры общества, его самоидентификации и правосознания выступает расчленение ранее слитых форм деятельности и соединения их заново в ином порядке.

Ключевые слова: правосознание, право, социум, индивид, доверие, исключительность, самоидентификация, личность.

Shevtsov S. P. The Social Mechanisms of the Formation of Legal Consciousness. – Manuscript.

Thesis for a doctoral degree in Philosophy, speciality 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – I. I. Mechnikov Odessa National University, Odessa, 2013.

The author begins the study of legal relations by looking at the biological behavioral norms in animals' communities. The next level is the primitive communities. The author suggests a logical model according to which the development of legal relations is determined by the stages of an individual's disconnection from an original connectedness. The study defines the basic stages: ego, individual, person, self. The disconnection from the biological behavioral norms is compensated by the growth of the individual's demand for trust. This demand for trust is revealed as the fundamental category of human existence. It becomes the fundamental basis for law and religion. The study reveals a direct connection between law and forms of human identity. The formation and development of legal consciousness occurs through functioning of the law institutions of the old society. The institution of society outcasts plays an important role in this model. Such an outcast appears to be able to survive because of concentrating all the basic social functions in themselves. This exclusiveness forms a new worldview for the person and singleness as a new form of identity. They think of themselves as of an exclusive being; the concept of exclusiveness is based on faith in predestination. They first realize their rights not as a member of a society but as an independent individual. In case of their return to the society, forced or agreed, they become the leader of the society. When such a leader appears we can say that legal consciousness and law appear in the society. The driving motive of the legal consciousness transformation is the change of the external conditions of the society existence and the emergence of new tasks before it. The transformation mechanism of the society structure, its self-identity, and its legal consciousness is dismembering previously merged forms of activity and merging them again in a different order. The author studies the formation and development of such consciousness in case of an artificially closed society which is the organized crime (*vorovskoy mir*) of the former USSR. This example was chosen due to accessibility of the facts and material for research. The author suggest to hypothetically consider possibilities of formation of legal consciousness and law following this model for two primary sources of modern Western legal systems – the Roman law and the Norman law. The study shows that the law becomes a form of organizing life space, both horizontally (among members of the society and separate societies) and vertically (among different levels of the world). As a result law is seen as conditions for realization of one's existential function, and the legal consciousness as understanding of one's nature (one's essence) through mechanisms of its realization in the society. This hypothesis allows us to draw several essential conclusions. The first one being that the history of the Western civilization is the history of a slow disconnection of an individual from an original social connectedness. Another one is that a modern state is different from

ancient states in its way to unite individuals: they are admitted as independent and are united on legal basis. If an ancient state granted rights to its citizens, a modern state itself is a union of individual rights. Third, the human rights regulate relations between the state and the citizens; it's only the citizens' rights. It is possible to have a culture where the society brings people together on a different basis: these cultures are characterized by the low level of legal consciousness and lack of faith in law.

Keywords: legal consciousness, law, society, individual, trust, singleness, identity, self.

Підписано до друку 13.11.13. Формат 60х90/16.
Обсяг 1,6 авт. арк.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman»
Наклад 100 прим. Зам. № 125/27

Надруковано у друкарні видавництва «Печатный дом»
Свідоцтво BO2 № 948403 от 10.09.2001.
65009, Одеса, Фонтанська дорога, 10, тел. 795-57-15
e-mail: selen_odessa@ukr.net